

Розділ 1

Ярема

Чорної ночі року 1843-го в курильні власного маєтку з вікнами в осінній голий сад конав шістдесятирічний Ярема Дорош — єдиний син славного полкового хорунжого Петра Дороша, хазяїн гайків, млинків, нивок, винокурень, сіл у Козелецькому, Остерському й Ніжинському повітах, двоповерхового кам'яного палацу в Чернігові та викоханої садиби в Дорошівці на Десні. Білорукий, наче зроду шаблі не тримав, кістлявий, дужий — хрипів на турецькій отоманці, устелений перським килимом, утрачав свідомість, приходив до тями, чіплявся очима за святі лики, нечутно ворухив устами, ніби питав спантеличено: «Уже й час?»

— Отче наш, спаси раба твого Ярему... — плакав біля отоманки сивовусий служка Дорошів Савко, витирав хазяїну мокре чоло, з острахом косував на Дорошеву дружину — сорокатирирічну пані Станіславу, суху від самотності й гордоців польку з сім'ї збіднілого шляхтича. До чоловіка не підходила, наче між ними провалля бездонне. Застигла біля столу, заставленого люльками з глини, порцеляни, гарбуза, груші, кукурудзяних качанів. Скларла на грудях руки милосердно, а очі холодні, злі. Не зважала на лікаря з німчурів, що той крапав

у чарку смердючу мікстуру для слабкого, тихо балабонив: «Бог дасть, підніметься пан Ярема...» Дивилася на чоловіка з ненавистю, напружувала очі, в'їдалася поглядом у бліде лице його, наче намагалася вивідати потаємні Яремові думки, та марно — свічки перелякано тремтіли: згасали-плакали, ховали Яремові секрети, сіяли морок — от і край...

— Савко! Свічок неси! Та не сальних. Воскові бери, — кинула.

Покликала лікаря, веліла правду мовити.

— До схід сонця не доживе, — признався німець. — Хіба що химородницю Кривошіїху з її чаклунським зіллям гукнете. Хоч на день поверне живий дух вельмишановному пану Яремі... Бо ж, може бути, вам, милостива пані, який підпис від чоловіка потрібен... На заповіті чи іншому корисному на майбутнє документі.

— Не прийде клята ворожка на поміч, — прошепотіла Дорошівна.

Німець перехрестився по-нашому, байдуже глянув на безтямного чоловіка на отоманці:

— Батюшку б...

— По протоієрея з Козельця вже поїхали, — відказала пані Станіслава.

По півночі Ярема Петрів син Дорош раптом перестав хрипіти, задихав вільніше, очі стали ясними-дитячими. Тої ж миті несподіваний рвучкий вітер розігнав густі хмари — на небо місяць скочив, зірочки переморгуються. А на порозі Дорошевої садиби чорна тінь стала — Кривошіїха.

Ох, та баба страшна... Древня, темна, зморщена, а зуби чисті, міцні — усі до одного в роті. У Дорошівці перешіптувалися: від Сіркового коріння ворожчин рід. Бачить те, що оку людському недосяжне, чує те, що вухо людське почути не здатне, мертвяка оживити може, а сама не вмирає, бо не знайшла ще кому свої знання та силу передати. Скніє в землянці при лісі за версту від людей, чаклує над зіллям, а на поміч її кликати

чи хворих до неї везти марно. «Кому можу допомогти, до того сама йду», — усім одне відказує.

От і пришкандибала до Дорошів поночі. Носом повела...

— Не їла душа часнику, то й не пахнутиме, а тут — сморід грішний, — мовила Дорошисі в передпокої.

Посунула до курильні, наче точно знала — там Дорош із земним життям прощається. Ніхто зупинити не насмівився. Нема відчайдухів. Тільки переляканий Савко біг за ворожою услід, кланявся, бубонів:

— Змилуйтеся, бабо Кривошиїхо! Урятуйте Ярему Петровича! Ще вчора верхи стрілою літали. А веселі ж були! А дужі! З Ніжина ми поверталися. На пасіку заїхали. Пан Ярема каву пили, люльку курили, одпочивали. Там і заночували. Уранці в Дорошівку вїхали, Ярема Петрович на гніздо своє здалеку глянули, потьмяніли. У курильні замкнулися. «На самоті побути хочу», — сказали. Пані Станіслава до обіду не сідали, усе на нього чекали... Не втерпіли, зайшли до курильні, а Ярема Петрович на долівці хриплять...

Савко замовк на мить, на бабу зиркнув.

— Бабо, чуєте? Як хазяїн помруть, і мені не жити!

— Не жити, — Кривошиїха луною.

Увійшла до курильні, залишила ошелешеного Савка за дверима.

Слабкий Дорош лиш очима слідкував за тим, як худа темна баба стала біля отоманки, дістала з-за пазухи потріскану глиняну люльку, набила травою, розкурила, устромила йому в зуби.

— Листя і квіти тернові, — мовила сухим тріскучим голосом. — Кров очистять, а душу — ні... Куріть, пане Дороше. Викурите люльку, і все, чого перед смертю бажаєте, саме на язик полізе. Допоможу... Не такий ваш гріх страшний, щоби в помочі вам відмовити. Куріть...

...Що та клята баба знала? Мить тому Дорошеві й ворухнутися було несила, а люльку на вустах відчув, обхопив її тремтячою долонею, затягнувся, поплав... Чого йому перед смертю

бажати? Сонце побачити. І як тій ворожці пояснити, що сонце має ім'я, чорні брови, густі вій і такі сині очі, що душа плаче від щастя, варто лише їх згадати?

Рік тому на Покрову в козелецькому соборі Різдва Пресвятої Богородиці Ярема Дорош уперше побачив своє сонце. Приїхав із Дорошихою до храму вранці після всеношної — у церкві панянок повно. Ох, чув не раз старий Дорош ті покровські дівочі молитви чудні: «Свята мати, Покровонько, накрій мою головоньку хоч ганчіркою, аби не зостатися дівкою».

— Сонце ясне... — почув тихий шепіт за спиною.

Озирнувся. Біля ікони Пресвятої Богородиці тендітна панночка в капелюшку «баволе», бурнусику й пишній спідниці, розшитій галунами, дивилася на Матір Божу, а молилася сонцю...

— Сонце ясне... Ти святе і чисте. Освітлюєш і гори, і доли. Освіти мене, рабу Божу Перпетую, перед панями, перед попами, перед царями, перед усім світом християнським...

Перпетуя — ікона Дорошева... Того ж дня в домі предводителя козелецького повітового дворянства зграйка панночок на чолі з хазяйською донькою Доллі розлилася буфетною, де гості перед обідом розважалися горілкою, кав'яром і устрицями. Доллі притисла до грудей розцяцькований альбом у коштовній шкіряній палітурці, вигукнула екзальтовано:

— У свято Покрови просимо щиросердних гостей залишити благі побажання в дівочих альбомах!

Гості бровами поворухили — бач, яких вольностей предводительська донька в Санкт-Петербурзі набралася! — та писати побажання в дівочі альбоми кинулися завзято. Дорош спостерігав за тим дійством із крісла в дальньому куті буфетної з чаркою французької горілки в руці, коли до нього наблизилася тендітна синьоока панночка, простягнула альбом:

— Чи не буде ваша ласка й мені в альбом написати...

Галуни на пишній спідниці... Голосок тремтить. Дорош глянув у ті очі й пропав. Терпляче дочекався гусячого пера, що воно переходило з рук у руки, поклав на покерний столик

простенький альбом... Писав, ледь стримував молодече азартне хвилювання — залило по вінця, скаламутило думки, оголило бажання.

«Уранці сьогодні чув дивну молитву я — ви, ясна й гожа, світла панночко, просили сонце, щоби воно освітило вас. Почув я ті слова, та не зрозумів, бо ви сама — сонце! На кого глянете прихильно — тому вже й щастя. Душа моя грішна впала в чисте море ваших синіх очей, серце моє шепоче ваше прекрасне ім'я — Перпетуя, думки мої тільки про вас, моя дорогоцінна панночко. Мрії мої тільки про те, щоб і мене освітив ласкавий погляд очей ваших ясних.

*Вірний до скону раб ваш
Ярема Петрів Дорош».*

До Дорошівки повертався не в колясці з набундюченою дружиною — і кав'яр їй у предводительському домі гірчив, і печеня за жирна, і гриби надто солоні, — поскакав верхи. Усміхався у вуса, та не задурно: у Козельці залишився вірний Савко з таємним завданням хазяїна дізнатися геть усе про дивне створіння на ім'я Перпетуя.

Назавтра вже знав: міщанку Перпетую сімнадцяти років від народження худого дворянського роду Ізоватових з містечка Бахмут Катеринославської губернії виписала собі донька козелецького предводителя, аби та її музики навчала. Столується з хазяями й обдарована їхньою особливою дружньою прихильністю за сумирний норів і шляхетні манери, а живе у флігельку на задньому дворі, де й усі інші вчені люди кімнатки мають: і студент-математик із Києва, і горбоноса французенка, що вона читає предводительці любовні романи перед сном, і садівник-саксонець.

— Не губіть! — тільки й прошепотіла перелякана Перпетуя, коли за два дні по Покрові посеред ночі на порозі її кімнатки став натхненний Дорош — кістлявий, дужий. Вуса білі, а очі молоді!

Відступив. Сиву голову схилив. Уже хотів податися геть, та побачив розгорнутий альбом Перпетуї, а в ньому своє щире послання мальованими квітами і янголами прикрашене. На коліна впав.

— Довіртеся мені, милостива панночко! Красне щастя перед вами килимом простелю, розіб'юся, щоби гожа посмішка ніколи не покидала вашого личка біленького. Щоби ваші очі сині від радості сяяли... А як огидний я вам — дозвольте хоч здалеку на вас милуватися.

— Не огидні ви мені! — у синіх очах сльоза, серце калатає. Дві ночі все читала-перечитувала Яремине послання в альбомі, власних мрій лякала, бо у мріях поряд із Перпетуєю дужий кістлявий Ярема стояв, а хіба можна? Гріх...

Перпетуя... За місяць у дім предводителя козелецького повітового дворянства навідався чернігівський багатій Павло Гнатович Галагута з дивною пропозицією уступити йому музикантшу з Бахмута за п'ять тисяч сріблом для благої справи — організації кріпацького оркестру. Жодна жива душа, крім вірного Дорошевого Савка, і не здогадувалася: діє Галагута на прохання давнього друга свого Яреми Дороша, з яким вони ще Наполеошку гнали, а коні несуть юну Перпетую не до Галагутиного палацу в Чернігові, а в мальовничий тихий маєток Дороша в глухому селі за десять верст від Ніжина, де з ласки хазяїна у флігелі на задньому дворі доживав віку його самотній німецький дядько — вісімдесятилітній Самійло.

Ох і справ стало в Яреми Дороша в Ніжинському повіті!

Удлива пані Станіслава підрахувала: днів зо двадцять на місяць чоловіка вдома нема. Спочатку не тривожилася: з часів вимушеного заміжжя, коли її, родовиту шляхтянку, віддали за багатого козака зі старшини, що його батько тільки-но дворянський титул отримав, відгородилася від нелюба стіною пиhi й зневаги — роби, що заманеться, мені однаково! Я тебе просто терплю! Затято витравлювала з власного лона Яремине сім'я, наче сподівалася на скору наглу смерть його і другу, більш привабливу партію. Та козацький син щоночі валив

пихату польку на постіль, і двадцять років тому Станіслава таки народила сина Валеріана, що він став її скарбом, надією й сенсом життя. Поки Валеріан крутився поряд, сімейне життя Яреми і Станіслави ще так-сяк трималося купи, та півроку тому Валеріан відбув до німецького Кіля науки гризти, і в затишному маєтку в Дорошівці оселилася така сіра цупка порожнеча — селяни хрестилися з острахом, випадкові вовки вили з переляку. Дороші співіснували під одним дахом, та не бачилися по кілька днів: Ярема облаштував собі барлогу в просяклій тютюном курильні — там і справи вів, і одпочивав, і тримав колекцію архівних документів про звитягу Чернігівського козацького полку, яку збирав протягом усього життя. І тільки коли до Дорошівки навідувалися гості чи дружина без церемоній нагадувала про чоловічий Яремин обов'язок, ненадовго полишав свій притулок.

— Щоби ти й згинув у тій курильні, пес! — роздратовано цідила пані Станіслава, лишаючись сама-самісінька в родинній опочивальні після нечастої тваринної похитливої близькості з нелюбом. От уже варвар брудний! Зайде, спідне спустить, навалиться — ніби возом пані придавить, — своє зробить і гайда!

Та після Покрови чоловік жодного разу не зазирнув до опочивальні, а ближче до Різдва пані Станіслава помітила в Яреминих очах дивне, незрозуміле милосердя — наче жалів всохлу дружину відчайдушно, щиро й від того жалю смерті їй сердечно бажав, як ото коняці старій випрацьованій, щоби вже не мордувалася й чоловіковому серцю волю дала.

Захвилювалася Дорошівна. Ураз вирішила сімейні обіди відродити. З гостями, з музиками, з наїдками і міцними горілками, після яких язика розв'язуються, а ноги з дому не несуть. Марно клопотала та грошики на гостинність витрачала — скоро упевнилася: завелася в Яреми втаємничена полюбовниця. Манить до себе повсякчас — спали би чоловік з дружиною в одній постелі, її б ім'я шепотів уві сні щоночі. Сертук і чоботи нові собі замовив... Камінці коштовні в кисеті — а для кого?!

Хустка набивна шовкова, що за ними купці до поганців їздять, у шухляді прихована. З Москви палантин на соболях виписав... «Маю обдарувати дружину губернаторську... — буркнув. — Аби від губернатора мені у справах усяка користь і допомога були». А очі відвів.

Розлютилася Дорошиха. Ах ти ж, свиня безрідна! Шляхтянка родовита тобі молодість віддала! Сина народила, а ти в гречку... Зі шкіри лізла, аби потайки від чоловіка ім'я паскудної дівки дізнатися й зі світу зжити — марно, хоч Дорошева таємниця якимось боком уже вилізла на язика місцевої знаті: у панських домах Козельця, Чернігова і Ніжина пліткували про нікому не відому немісцеву, скоріш за все іноземну розпусницю, яка вкрала Дорошеве серце і яку поважний пан ховає десь так ретельно, що нікому й досі не вдалося ту красу побачити.

— Щоби сім'я твоє навіки порожнім стало! Щоби могила тобі за постіль! — роз'ярилася пані Станіслава після того, як плітки ті до неї доповзли. Щодня Богові поклони била: покарай його, Господи!

Дорошеві й без прокльонів дружини душа боліла. Щоразу на крилах летів до мальовничої садиби під Ніжином, де під боком старого дядька Самійла поселив Перпетую з десятком кріпаків їй на служіння, та чим ближче під'їжджав, тим дужче стискалося серце. «Занапастив я тебе, Перпетує! — плакала душа. — Красне щастя обіцяв, усьому світові мріяв показати красу твою незбагненну, а зачинив у чотирьох стінах, як злодюжку за провину яку! Обманув... Та хіба маю сили від тебе відмовитися, відпустити в білий світ вільною птахою? Скорше вмру!»

— Не журіться, — Перпетуя зустрічала з посмішкою. — Вірю я вам, Яремо Петровичу, як би батькові покійному чи матінці рідній вірила. З доброї волі я отут вас щодня виглядаю, мій янголе добрий. Лишень скажіть, якщо ваша ласка, чи довго ще нашого щастя чекати, коли ви приїдете й уже ніколи не покинете мене.